

Az állam, a társadalom és a „poszt – szocialista” gazdasági viszonyok

[John Pickles (ed.): *State and Society in Post – Socialist Economies.* Palgrave, MacMillan 2008. 262.p. New York. ISBN: 978-0-230-52214-5]

Prof. Dr. Kulcsár László
Nyugat – magyarországi Egyetem, Sopron

Kis túlzással azt mondhatnánk, hogy „se szeri se száma” a kelet európai átalakulással foglalkozó könyveknek. Szinte egy új elmélet is született, a „tranzitológia”, amely a társadalom és gazdaság kelet – európai és orosz átalakulását elemzi, s amely 1989 után új lendületet vett. Az ismertetés tárgyát képező könyv kicsit „kilóg a sorból”. A tizenhárom tanulmány közül többet kelet – európai, vagy kelet európai kötődésű kutatók írtak, ami ebben az esetben a térséget jellemző kulturális gyökerek és a viszonyokat belülről is ismerő szerzők látásmódjának érvényesülését is jelenti. Figyelemreméltó a könyv abból a szempontból is, hogy a kelet európai átalakulás belső differenciáltságát a helyén kezeli, más szóval a sok hasonlóság ellenére nem esik a „Kelet Európa egységes egész” nézetének csapdájába, s ahogyan a megbukott szocializmusok is hordozták a korábbi évszázadok országonként és kultúrák szerint is eltérő jegyeit, az újrászülető kapitalizmusok gazdasági és társadalmi működésének elemzésekor sem feledkezik meg a könyv ezekről a különbözőségekről. Szintén a könyv javára írható, hogy tanulmányaiban elemző módon reflektál a „tranzitológia” jelentősen eltérő megközelítéseire, típusaira, amelyről a magyar származású Tőkés Rudolf publikált alapvető tanulmányt 1999-ben⁹⁴, amely írás ma, tíz év után is aktuális.

Ahogyan Max Weber a „kapitalizmus szelleméről” 1905-ben írt könyvében egy ideáltípust alkotva megkísérelte azokat a sajátosságokat rendszerbe foglalni, amelyek a kapitalizmus kialakulását alapvetően támogatták, s ezt a protestáns etika eszmerendszerében találta meg, a könyv szerkesztője és bevezető tanulmányának írója John Pickles⁹⁵ professzor a „poszt – szocializmus szellemének”

⁹⁴ Rudolf L Tőkés (1999): „Transitology”: Global Dreams and Post-Communist Realities. *Budapest Review of Books*.(summer). Másodközlés: *Central Europe Review* Vol 2, No 10. 13 March 2000 (<http://www.ce-review.org/00/10/tokes10.html>.)

⁹⁵ John Pickles „Phillips Distinguished Professor”, a nemzetközi tanulmányok program irányítója, a Földrajz tanszék vezetője (University of North Carolina at Chapel Hill, NC USA). A témát érintően egy másik könyve is megjelent 2008-ban: *Globalization and Regionalization in Post-Socialist Economies. Common Economic Spaces of Europe.* Edited by John Pickles. Palgrave Macmillan 2008. true 0230522130 288 p.

elemzéséhez remél segítséget a kötetben közölt tanulmányok révén. A feladat koránt sem bizonyult könnyűnek és egyszerűnek. Tőkés 1999-ben arról panaszkodott, hogy a rendszerváltás után egy évtized nem volt elég, hogy elméletileg tisztázzák a kelet európai átalakulás kérdéseit, Pickles pedig arra utal, hogy a feladat húsz év eltelte után sem tekinthető végrehajtottnak.

A könyv azzal foglalkozik, hogy megmutassa, milyen alternatívák formálódnak a posztkommunista reformállamokban, s ebben az állam szerepe hogyan alakul. 1989 után rövid ideig, de valóban létezett és hatott az a romantikus globális álmom, amely a volt szocialista országokat egy csapásra visszavezette volna a piacgazdaság és a polgári állam keretei közé. A valóság azonban kissé kiábrándító volt. A különböző kelet-európai államok által megtett utak elbizonytalanították azokat, akik a modernizáció klasszikus elméletének érvényesülését várták a régióban. A tranzitológia több hullámban és megközelítésben próbált „fogást keresni” a poszt-szocialista államokon, változó sikerrel. Pickles bevezető tanulmányában az átalakulással foglalkozó irodalom négy „hullámáról” beszél.⁹⁶ Az első hullámban a gyorsan, de több esetben „sokk-terápiával” megvalósított liberalizáció, privatizáció és intézményi reformok eredményességében vetett hit jellemezte a kutatókat. A második hullámban a kiábrándultság volt megfigyelhető. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a kiábrándultságot rendszerint ábrándok előzik meg, s ezek az ábrándok a régió gyors átalakulásához kötődtek. A gazdasági recesszió, de még a gazdasági sikerek is a társadalmi egyenlőtlenségek kieleződését hozták magukkal, igazolva Polányi (2004) több mint fél évszázados megfigyelését. Ebben az időszakban került újra a középpontba az állam kiadásainak és elosztórendszereinek elemzése, a liberális piacgazdaság működésének tökéletesítése. A harmadik hullámban azok a tanulmányok érkeztek, amelyek a vezető ipari szektorok teljesítményére, a gazdaságpolitikai harmonizációra és integrációra összpontosítottak. Sok esetben a nemzeti össztermék növekedésével együtt jelentkeztek az egyenlőtlen területi és társadalmi fejlődés egyre nyilvánvalóbb negatív következményei, amelyek a kelet-európai régiót is darabokra törték. A közvetlen EU csatlakozást megelőző időszak sajátos mellékterméket is eredményezett. Ezt az időszakot én az „ábrándok második hullámának” nevezném, amely ábrándokat a csatlakozás előtt az állam és a politikai elit maga is erősített. Az átalakulással foglalkozó irodalom negyedik hullámát Pickles a kötet bevezető tanulmányában úgy jellemzi, hogy a szakirodalomban erősödött az a felismerés, hogy a Kelet – Európai utak „hibrid” jellegét, más szóval úgy mondhatnánk, hogy a nyugati és a keleti kultúra átfedő és átmeneti területeinek folyamatait, csak a maga

⁹⁶ Huntington a demokratizálás harmadik hullámáról írt nagy hatást kiváltó könyvében. A harmadik hullám földrajzilag Kelet Európa és a volt Szovjetunió államaiban csapkodta a totalitárius rendszerek partjait. Samuel P. Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, (University of Oklahoma Press, 1991)

komplexitásában lehet megérteni. Azokat a magatartásokat pedig, amelyek „rugalmasan” képesek alkalmazni és ötvözni a két kultúrkör „szelleméből” eredő sajátosságokat, továbbá képesek azokat megjeleníteni intézményeik, működési mechanizmusaiiban, nem lehet társadalmi, történeti gyökereik nélkül értelmezni. Pickles osztja Polányi 1944-ben kifejtett véleményét abban is, hogy nem létezik egy univerzális gazdaságfejlődési modell, hanem a gazdasági magatartásokat különböző társadalmi csoportok részéről ért támadások kulturálisan meghatározottak, tehát történetileg megérthetők. Ez az alapja a könyv igen árnyalt, differenciált szemléletmódjának is. A könyv tanulmányaiból⁹⁷ az alábbiakban kettőt ismertetünk részletesebben.

A Kelet Európai kapitalizmusok sokfélesége

Greskovits Béla tanulmánya⁹⁸ a tranzitológia negyedik hullámához kötődik. A kelet – európai kapitalizmusok meghatározó, legfontosabb szektorainak és a szektorokat jellemző tőkefajták összehasonlítása alapján elemzi a regionális eltéréseket. Greskovits az ágazatokat először a jellemző (domináns) tőkefajták intenzitása alapján különíti el (intenzív anyagi- fizikai tőke – nem intenzív anyagi – fizikai tőke jelenléte, intenzív humán tőke – nem intenzív humán tőke). Majd a termelési folyamatban betöltött szerepük alapján négy típust alakított ki: (1) csak anyagi – fizikai tőke a jellemző, (2) fizikai és humán tőke egyaránt, (3) csak humán tőke és (4) egyik sem (mindössze képzettséget nem igénylő munka). Az egyes szektorokat a fenti csoportok és a tulajdonviszonyok, a nemzet-

⁹⁷ John Pickles: *The Spirit of Post-Socialism: What Is to Be Understood by it?*; Béla Greskovits: *Leading Sectors and the Variety of Capitalism in Eastern Europe*; Arjan Vliethehart: *Transnational Actors and Corporate Governance in ECE: the Case of the EU and the Czech Republic*; Jan Drahekoupil: *On the State of the State: The Czech Transformation and the Moment of Convergence in the Visegrád Region*; Tatiana G. Dolgopyatova: *Corporate Control Models in Russian Companies and Business Integration*; Satoshi Mizobata: *Diverging and Harmonizing Corporate Governance in Russia*; Kyril Haiduk: *State – Society Relations in Belarus: A 'labour dimension'*; Massimo Congiu: *Trade Unions and the Labour Market in Four New European Union Member States*; Kristen Ghodsee: *You 'Can' Take it with You: Cultural Capital, State Regulation and Tourism in Post – Socialist Bulgaria*; Jurgita Maciulyte: *State Policies, Uneven Economic Development and Environmental Regulation in Urban and Rural Lithuania*; Sandrine Devaux: *Building a Social Cause in Post – Communist Countries: Ecological Politics in the Czech Republic.*; Åse B. Grødeland: *Informal Practice, Cultural Capital and Politics in the Czech Republic, Slovenia, Bulgaria and Romania.*; John Pickles: *Conclusion: State, Society and Hybrid Post- Socialist Economies.*

⁹⁸ Béla Greskovits: *Leading Sectors and the Variety of Capitalism in Eastern Europe* (19-46 p.). Greskovits Béla a politikatudományok professzora a Közép – Európai Egyetemen (Budapest).

közi termelési rendszerek sajátosságai alapján négy típusban különített el. Ezek a következők: Nyersanyag-intenzív ipar (bányászat, nyersanyagtermelés, kohászat, és mezőgazdaság), Komplex nehézipar (nehézgépipar, vegyipar, közlekedés, szállítás), Komplex könnyűipar (gyógyszeripar, elektronika, könnyű gépipar), és Könnyűipar (textilipar, faipar, bútorigar, cipőipar). Az elemzésben Greskovits összehasonlítja a kelet-európai államokat a fenti szektorok jelentősége alapján. Már ebben a vonatkozásban is nagy eltérés található az ún. Visegrádi országok és a Balti és Dél-kelet európai ország között. Általában véve a könnyűipar jelentősebb ez utóbbi csoportban, a komplex iparágak pedig a visegrádi országokban. Valószínűsíthető tehát az a forgatókönyv, amely a Visegrádi országok és a többi poszt szocialista ország közötti távolság növekedésével számol (a könyv megjelenése után kitört válság ellenére is – KL). A kidolgozott tipológia jellemzőinek regionális elkülönülése nemcsak egyszerűen előnyt, vagy hátrányt jelent adott esetben és helyen, hanem az átalakulás jellegét és ütemét is megszabja. Kedvezően, vagy kedvezőtlenül hat például a dolgozói érdekek érvényesítésére, a szociális és oktatási rendszerek működésére. A Kelet – Európai kapitalizmusok olyan „visszatérést” jelentenek Európába, írja Gresovits, ahol a tőke és a munka közötti történelmi kompromisszum még nem köttetett meg, s a régióban sok helyen ez nem is várható hamarosan. A munka és tőke közötti kompromisszumon alapuló Európai szociális modell létrejöttéhez „európai gazdaság” szükséges, ennek hiányában a vezető export ágazatok dolgozói és az állam fizeti meg a szociális béke költségeit, amely költségek jelentős részét még a szocializmusból örököltük.

Milyenek a lehetőségei egy olyan átalakulásnak, amely az ipar korszerűsödését és a tudástársadalom kialakulását eredményezheti a régióban? A tradicionális nehéziparon alapuló társadalmakban, ahogyan Greskovits nevezi, „a zsákmanóul ejtett államokban,” ahol a helyi tőkésék tartják kezükben a „lealkonyuló iparágakat,” s élvezik azok állami támogatásait, a változás nehézkes. A rugalmasabb gazdaságokkal jellemezhető államokban, ahol a tőke komplex jellege erős, „helyi arculatra formálják a globalizációt és globalizálják a helyi viszonyokat,” a változás gyorsabb és sikeresebb, írja a szerző. A tradicionális könnyűipari ágazatok túlsúlya a jövőt illetően az államokat „sarokba állítja.” A hiper – mobil transznacionális tőke⁹⁹ és a hozzájuk kötődő hazai kis- és középvállalkozások, az alacsony képzettségű munkaerő, mind olyan tényezők, amelyek ezeket az államokat kiszolgáltatott helyzetbe tehetik Kelet – Európában. A legrosszabb azonban az eset, fejezi be írását Greskovits, ahol maga az állam és ténykedése része a fejlődéssel, átalakulással kapcsolatos problémáknak.

⁹⁹ Lásd például a kinder-tojás ajándékokat összeszerelő üzemek tündöklését és továbbállítását a magyar Alföldön (KL).

Informális praktikák, korrupció és politika Kelet – Európai módra

Grødeland tanulmányában igen fontos és számunkra egyben igen kényes témát boncolgat.¹⁰⁰ Csehország, Szlovénia, Bulgária és Románia poszt-szocialista viszonyait elemzi (Hál’ Istennek, bennünket kihagyott) a társadalmi és politikai korrupció gyökereit, formáit illetően. A három éves kutatási projekt lezárásaként több publikáció született, többek között az ismertett könyv egyik fejezete. A tanulmány azzal az igen fontos kérdésfeltevéssel indít, vajon a korrupció, az informális magatartás Kelet Európában a kommunizmus viszonyainak terméke („szocialista összeköttetés”), amely az átalakulás során eltűnik, mivel a piaci viszonyok és a polgári intézmények alapjaiktól fosztják meg ezeket a magatartásokat, vagy más felfogásban a nemzeti kultúra része, melynek következtében élete meghosszabbodik. Vagy a harmadik felfogás az igaz, miszerint a korrupció, az informális magatartásrendszer az átalakulás folyamatának terméke? A fenti kérdésekre nem könnyű válaszolni. A szerző azon a véleményen van, hogy ha az informális magatartások, praktikák, mint pl. a korrupció sokféle formája az ország történelmébe beágyazott magatartásforma, különböző politikai rendszerekben megeléli saját funkcióját, s ezen az EU tagság sem változtat lényegesen. Így működött a szocializmus keretei között, amikor útlevelet, előbbre sorolást a lakáskiutalásoknál, egyetemi felvételt jelentett, s így működik az átalakulás mai viszonyai között is. Különösen akkor, ha az emberek azt tapasztalják, hogy ez a gyakorlat funkcionális, segíti a gyenge intézmények működését, információkat, munkahelyeket, nyertes pályázatokat és más előnyöket jelent.

A szerző elemzésében megkülönbözteti az egyedi informális „kontaktokat” a hálózatok informális működésétől és befolyásától. Az utóbbit a társadalmi tőke egyik bázisának tartja, ahol a különböző érdekcsoportok (életkor, pozíció lakóhely, stb. szerint szerveződve) egységesen lépnek fel, vagy legalábbis azt sejtetik. Bár sok vonatkozásban, pl. az informális magatartások elterjedtségében nincs nagy különbség a négy vizsgált ország között, több eredmény arra utal, hogy két csoportról van szó, mintha két régióba tartoznának. Csehország és Szlovénia elkülönül a többitől, de különösen Romániától és Bulgáriától. Bulgáriában és Romániában „sok emberben nem tudatosodik, hogy amit tesz, vagy kér az illegális. Úgy gondolják, hogy joguk van valamilyen kívánt eredményhez. Az emberek rendszerint jobban érdekeltek abban, hogy megoldják problémáikat és kevésbé érdekli őket az, mit mond a jog.” Az elit csoportok ebben a két országban különösen át vannak itatva az informális magatartásoktól

¹⁰⁰ Åse B. Grødeland: *Informal Practice, Cultural Capital and Politics in the Czech Republic, Slovenia, Bulgaria and Romania* (229-252p.). Grødeland tudományos kutató, a tanulmány írásakor a „Norwegian Institute of Urban and Regional Research” intézet kutatója. A Kelet Európai korrupció szakértője. Jelenleg a Chr. Michelsen intézet kutatója (Bergen, Norvégia). Egy fiatal (44 éves) hölgyről van szó, aki kiválóan beszél a norvég mellett angolul, oroszul, németül, görögül, franciául, lengyelül és koreaiul.

és a politikai élet szereplői sem kivételek. Ők üzleti és/vagy politikai befolyást remélnek. Az informális viselkedés regionális különbségei engem emlékeztetnek Szűcs Jenő (1981) regionalizációjára, ahol a felsorolt négy ország két eltérő kultúrkörbe tartozott. Utólag azért sajnálom, hogy Magyarország nem volt a vizsgálat célországa.

A „kapitalizmus szelleme” másként szembesül az emberekkel és azok velem „hibrid” poszt-szocialista országokban, vonja le a konklúziót Pickles, mint azt Max Weberől tudjuk. Majdnem minden szerző felhívja a figyelmet arra, hogy bár mindegyik volt szocialista ország „hibrid” jellegű, ezen a jellegen belül is óriási eltérések vannak. Az iparszerkezet, a társadalmi magatartás, a kulturális „nyomok” mind az átalakulási folyamat egységességének illúzióját rombolják. Pickles által összeállított könyv jól érzékelteti, hogy Európának ebben a régiójában még sokáig nem fognak unatkozni a gazdaság- és társadalomkutatók.

Irodalom

Polányi Károly (2004): A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei.

Napvilág Kiadó. Budapest. 396. o.

Szűcs Jenő (1981): Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle 3.313–359. o.